

# ממדי קיום עקרוניים

עיון בוואריאציות של גבריאלי מוקד

## עזריאל קאופמן

1

בקובץ הוואריאציות 'קטע קצר', שהופיע בשנת 1967, נראות כבר בכירור תכונות-היסוד המאפיינות ד'אנר זה כתופעה ייחודית. הד'אנר פותח וגובש ביתר שאת עם פירסום הקובץ השני של '5 הוואריאציות' בשנת 1971 (היו אלו מהדורות מצומצמות שנועדו להפצה אוטורית בחוג-קוראים צר), והוא ניכר בוואריאציות שהוסיפו להופיע ככתבי-עת ובגיליונות-חג אחדים של המוספים לספרות. אחת מאלה, הממצה את מיטב תכונותיו של הד'אנר הזה, היא הוואריאציה הסוקראטית: "שאלה שעניינה סוקראטס". הוואריאציות הופיעו, כאמור, לראשונה בקבצים קטנים ובפורמאט קונטרסי, במהדורות מצומצמות עד כ-300 עותקים והופצו בין ידידים — אנשי ספרות ואמנות.

לשיטת-פירסום אוטורית זו היו סיבות שונות, בין אלה: עיסוקיו של ג. מוקד כמבקר וכעורך 'עכשיו', אשר יצרו לדעתו, נוסף לעצם המגמה האוטורית, מעין לחץ, ואילצוהו להתיחס באיזה יחס מצודד ליצירתו הספרותית העצמית ולהצניע את פירסומה הרחב.

מכמות הוואריאציות שפורסמה עד כה, ניתן ללמוד שד'אנר זה הוא בבחינת עמידה לכדיית בזרמים המודרניים של הספרות העברית בארץ, דווקא על רקע של שנות ה-50 וה-60 בהן היתה הספרות העברית כשיאי חדשנותה ועם זאת לא היתה מסוגלת לעכל חדשנות שלא היתה לה אסמכתא נורמטיבית נרחבת.

2

לוואריאציות תכונות-תמסיר רבגוניות; אבל בשל תכונותיהן ההגותיות אין להתיחס אליהן במינוח השגור זה-מכבר בכיקורת ובאסתטיקה לגבי ד'אנרים ספרותיים מוכרים. מוקד עצמו מגדיר את הוואריאציות שלו כטכסטים. ייאמר, איפוא, שהוואריאציות הן טכסטים שיאה להם ההגדרה — מודרנה ספרותית-פילוסופית.

מבחינה מסוימת הוואריאציות הן צומת המפגיש פלגים ד'אנריים בספרות העברית החדשה, פחות בתימאטיקה ויותר במימד הקונצפטואלי. תכונה זו בולטת בעיקר בוואריאציות המצטרפות לחטיבות מלאות: ואריאציות נוסו, ואריאציות הפיקוד, וואריאציות מדע בדיוני.

בתחילתן נוצרו הוואריאציות עקב עבודותיו הביקורתיות של ג. מוקד על עגנון, קאפקא וברונו שולץ, אלא בדומה לאפשרויות הקיימות בתחום המוסיקה, שניתן על-פיהן להתיחס ליצירה לא בדרך המדיום הביקורתי, אלא בדרך גירסאות כמוסיקה עצמה, התחיל ג. מוקד לכתוב ואריאציות. הספר שהושפע ממנו במיוחד בשימוש הרחב בסמל "חולצת נוסו" הינו 'ג'ורג'ן מאת ג'יימס בראנץ' קייבל.

ייחודו של הד'אנר הזה מסתבר מעמדה אמנותית-פילוסופית פתוחה שאיננה מתנה כפיפות של טכסט לנורמות מוקדמות, אלא בוחנת אותו כמצע אמנותי עצמאי, לוקחת בחשבון סך-הכול התכונות האמנותיות והסמאנטיות הבולטות בו כטכסט מילולי המופעל הפעלה משמעותית כיחידה בלתי-ד'אנרית אוטונומית.

## 3

מבחינה סיגנונית ניתן להצביע על סינתזה של יסודות פרוזה, שירה, פילוסופיה ויומניות כסימן-היכר מרכזי בכל הוואריאציות.

ד"אנר זה, שהוגדר כ"צבעוניות קסומה ודראמטית" (מ. בראון, 'משא'), כמוהו כאמנות מודרנית (הלא-מילולית) במובנה החדשני, מחייב את הקורא לפתיחות ולמאמץ אינטלקטואלי.

ברוב רובדי הוואריאציות אין התיחסות לאתנוס מוכר: רגיונאלי, קבוצתי או לאומי. במקום אלה, תמצא כאן אוניברסאליות רחבה: מי הוא "איש החרב"? מי היא הדמות הלוכשת חולצת-נסוס? מי הוא המפקד השוהה בפרובינציות? אמנם זהותם אנושית מובהקת; אבל אין הם נושאים תווים מובחנים.

ריחוקו של ג. מוקד מעיצוב תימאטיקה בעלת זהות לוקאלית מאפשר לו לבנות רובדי עלילה, בני יריעה חיצונית מצומצמת, על יסודות מוכללים וללא פרטנות יתירה. לדוגמה: "כל המתיחויות שהתנסה בהן, נבעו ממאמציו המודעים והבלתי-פוסקים לברר מה הן סגולות חוסר-טעות של אמן אמיתי" ('אמן אמיתי'); "הרי נאמר כבר, שתנאי הקרב עוצבו בהחלט לרעתי. גם ציינתי, שכאורח שרירותי ייסרו אותי. למעשה קברו אותי. עוד לפני מותי מופקרות עיניי אל ברק השמש. אמש יכולתי להרתיע את כל ההמון שלפניי. עיניי לא היו מסונורות. חיכיתי לאות. שוט החכוסה לא הונף על גווי. מוכן, שאיני נביא. איני יודע אם אובס. אולי להיפך. אולי אראה את ההמון..." ('איש החרב').

כנגד זאת, ממציא הוא כחחום התיאור מעין הרחבות-פתע: "בהתהלכו כפי שהוא, לא קרוע ובלוי בגדים, אלא לבוש בצניעות אופיינית כסגין מהוה מצבע חום-מתון ומחייך חיוך מלא יראת כבוד, מהסס ותמיה, משוטט בעווית מבוששת כמתחיל רציני ונבוך בין עמודי השיש של מכוני הלוחמה השונים... נדמה היה לו... כי פרט למלחמה לא עשה דבר בחייו הקצרים והאלימים, הארוכים רק על פי קני-מידה של תלאות, אויבים וקטל מדויק, רצחני ומלא גיל בקרבות, שלא נרשמו בינתיים בתולדות הצבעוניות של אנימה מונדי ורק בחלקם הקטן היו מוגדרים במידה מספקת, הן על-פי קבצי-החקנות הפרטיים שלו והן על-פי חוקי-האקדמיה..." ('מנהיג פרטיזנים').

כן מסתייע ג. מוקד מבחינה תחבירית בשבירות בריתמוס ומפעיל לוגיקה הנמלטת לכאורה מתוצאה, ממודל, ממשקנה. "זה לא קל להיות אלים נגד צללים. קלים הם רק הקרבות האמיתיים. עיתים אני יושב, שעון על חרבי, וחושב, שאיני יכול יותר לעסוק בריתמיקה נגד צללים. ריקה מתוכן היא מלאכת הסיוף בלי גוף." ('איש החרב').

המצאיות החווייתית בוואריאציות איננה מעוצבת בדרך הקלאסית המוכרת; אך ככל-זאת התיאור תלת-מימדי ומוחשי. את המצאיות הזאת מעצב מוקד על דרך המיפוי; במקום פיגוראטיב בעל תכונות מטאפוריות, מועברת הצבעוניות למערכים הנוטים להפשטה, כתבנית הניגלית מגובה מעוף-הציפור או כרשת כתמים וקווי-גובה במפות טופוגראפיות.

התוצאה היא סינתזה של יסודות מוחשיים, אסוציאציות פילוסופיות, אלוזיות מיתולוגיות (חולצת נסוס) ותהודות היסטוריות (מפקד הפרטיזנים).

ברמתן המופשטת הוואריאציות הן קונצפט אמנותי לעיצוב החוויה האינטלקטואלית-המודרנית. קונצפט זה מתגוון ביסודות אישיים-יומניים של המחבר, המצביעים גם על פעילותו הרוחנית שנעה בכיוונים המתעשרים בהתמדה.

מוקד מעצב, איפוא, מימדי-קיום עקרוניים, שבדרך מטאפורית ניתן להגדירם כגיבושים אלגבראיים: — לא נוסחתיות, אלא אלגבראיות כדרך לעיצוב המסר הלשוני והחדרתו של המרכיב המשמעותי.

בגלל תכונותיה הכמר-מופשטות של העלילה, נזקקות הוואריאציות למעין מרכז-כובד; בחינת כוח מאחד. הדבר ניתן להן על-ידי כך שמוטבע בהן יסוד מודרני של דפוס מיתי, ואילו באופיין הפרגמנטארי הן מוחזרות כאילו לדפוס האגדה או המדרש.

## 4

בוואריאציות מוטבע יסוד של הגות אכזיסטנציאליסטית בלתי-מסתייעת בציטוט או באיזכור פורמאלי של הטקסט. זהו סוג ספרותי של הגות בנוסח מוולטר עד קאפקא, המאפשר עיצוב טכסטים קצרים, או קצרים באורח יחסי, בעלי תכונות מורכבות.

אין כאן דיון פילוסופי מופשט, אלא המחשות של סיטואציות רוחניות, אופני קונקרטיזציה של אידיאה

בדרך קוד ספרותי מסוים, המסוגל להתיך תחושות-קיום ללא עיבוי חומרי יתר וללא מחסום סיטואטיבי. עם זאת ברור, כי מוקד מושפע כאן מקירקגור לגבי חפישתו את אופן קיומו של הסובייקט; מהוסרל — ביחסו אל המציאות כפדראציה של תחומים; ומתמודד עם תורות ניאוביהכיריסטיות, בייחוד בוואריאציות 'מי ניהל את הדיון' ו'שאלה שעניינה סוקראטס'.

במרבית הוואריאציות מצוי, איפוא, יסוד הגותי, המתפקד כמימד מופנם וכדומיננטיה רוחנית. יסוד זה מאפיין גם את תנועת הדובר בין קוטב היומניות הכמו-סובייקטיבית ובין קוטב האובייקטיביות המרוחקת.

5

שני מצבים מרכזיים מעוצבים בוואריאציות:

א. מצב חרדה, או לפחות תמיהה מוחלטת, כתמצית החוויה הקיומית.

ב. חתירה למשמעות תוך שימוש בלוגוס מילולי.

המצב הראשון מתמקד בעיצוב האופי הדטרמיניסטי של הסיטואציה האנושית. יסוד החרדה, או התמיהה, מצוי בתנועה הרוחנית המתמדת, שהיא ללא פיתרונות, והדובר נשטט ממערכות בטוחות, משהו בדומה ל"אודיסיאה בחלל", אודיסיאה בחללים, בזמנים ובין חומרים, שמהותם איננה ברורה (כלומר לא ברור לאני המתבונן מה הם זמן, חלל וחומרים, ולבסוף אף לא ברור לו מי הוא; האם למשל, הוא רק פדראציה של לשון וגוף).

המצב השני מבליט חיפוש ער ועיקש אחר משמעות חושית-קוגניטיבית, וחרף הרגשת סגירות כוללת; כבדרך מחילות עיוורות, מתרחשת החתירה אל משמעות. המימד המושגי מקשר כאן בין עמדות ריאליות של המחבר לבין עמדת-הפנים הבידיונית של המספר-המדווח.

6

השימוש בדימוי ובסמל של חולצת-נסוס בספרות הוא עתיק ורבגוני: מיתוס נוסוס במיתולוגיה היוונית; דימוי אצל הרמן ברוך — 'הסהרורים'; תיאורו של קייבל — 'ג'ורגן'; בכל אלו מופיע הלבוש המאגי, גורם היסורים והגדולה, שאין להיפטר ממנו.

אף אצל קאפקא ב'הגילגול' אפשר להשקיף על גופו של גרגור כעל צורה גורלית, לבוש גורלי, ש"עוטה אותו עד אין הפרד".

המשמעות המגולמת בסמל זה קשורה בעיצוב סיטואציה שאין ממנה מוצא (פיסי). גם ב'הגילגול' של קאפקא קשור הדבר בהיעדר סיכוי שגרגור יפשוט מעליו את לבושו החרקי ויחזור להיות אדם לכל דבר. חולצת-נסוס המיתולוגית (כתונת-נסוס) היא לבוש מאגי, המחסל לאט את לובשו (הרקולס), מוצץ את דמו ומענה אותו קשות עד מוות. אולם כתונת-פסים אגדתית זו עשויה להתגלות גם כלבוש של פרסונה, או ארכיטיפ, או כמעלה יצירתיות או אירוניה, או שיריון עתידיני, המעניק כוחות.

מעבר למשמעות המגולמת במיתוס זה במקורו, מעניק לו מוקד עיצוב חדש על-ידי טרנספורמאציה מתוכנו הארכיטיפי למשמעויות מודרניות. מיתוס זה, הוטבעו בוואריאציות מסידרת נוסוס שלושה יסודות ברורים: המאגיה, הסבל והדטרמיניזם, שבסימביוזה עם לבוש המאגי והאסתטי, המעניק כוח רב והמבטא לא פעם את האישיות יותר מה"אדם הרגיל". סמל זה מתפקד כצומת רוחני לוואריאציות אחרות, בהן אינו מופיע כסמל באורח מפורש: 'איש החרב', סידרת המדע הדמיוני, ואריאציות-האמן, וכו'. במיתוס זה מגלם מוקד כישרון, מאגיות, אינטלקט, דמיון ותנופה, חיפוש מתמיד, תעוזה בידיונית ועמידה על סף סיכוי וסיכון במידות שוות.

בסידרת חולצת-נסוס ניתן, איפוא, לראות ציון-דרך רוחני של המחבר ומצע אידיאלי עליו נאבקת הוואריאציות מבחינה הגותית (אגב, ואריאציה פאנטומימית על מוטיב חולצת-כסוס הועלתה על-ידי להקתו של יורם בוקר, בדומה להשתתת יצירה אלקטרואקוסטית של רון קולטון ובאלט של להקת בת-שבע על הוואריאציה 'איש החרב').

מוטיב קבוע נוסף המצוי בכל הוואריאציות הללו הוא הכרח ההיענות המופיע גם באלה שבהן, כאמור, נעדר סמל זה באופן מפורש (הוואריאציה על ההישגים, 'איש החרב').

בהקשר זה מובלטת תגובתו של ג. מוקד לסארטר בדבר ארכיטיפים של בחירה, המבטלים כביכול את האפשרויות של בחירה אינדיבידואלית.

האקט המאגי (מיתוס נוסוס העתיק) וארכיטיפים אחרים מתבטאים בוואריאציות בניסיון להעניק

מאגיות לטכסטים המעצבים מצבי-אדם בתוך אפשרויות בחירה מותנות ונעדרות-חירות. מוקד מנסה לפתח מעין אכזיסטנציאליות דטרמיניסטית מול תפישת-החירות של סארטר ונוכח היסוסי קירקגור ("אבי השיטה הקדושה") בסוגיית החירות כ'אר-או' שלו. האישיות הפנימית של איש-החרכ ואיש בחולצת-נסוס מחייבת מעשים מסויימים — גם במצבים "אובייקטיביים עוינים".

7

בטרנספורמציה ממיתוס נסוס הראשוני-הייצרי אל מימד רוחני-פאנטאסטי, יוצר ג. מוקד אנטיטיזה לאופני מימושו של הסמל הנזכר, בז'אנרים שונים של הספרות. מעוצב כאן מהלך מנוגד, שמכווח הופכים היסודות האכזריים והמכאיבים למקור השראה רוחני. עינויו של האינטלקט, למרות היותו מותנה בסיטואציות קונקרטיות, דוחפים אותו לבקש פיתרונות אל מעבר לו, תוך זינוק מתחום אל תחום ומרידה בישויות הנוטות למוגדרות. תכונה זו מובלטת במיוחד בוואריאציה 'שאלה שעניינה סוקראטס': "בעיר שבה גופות התפתלו זה בזרועות זה, והחומרים התחלפו בלי הרף בקיבות ובוורידים של כולם, גופות התפוררו כאדמה וציפורים עופפו כמרום, מולקולות התפוררו והתחברו בכתלים ובסלעים, הכלורופיל חסס ופעל ישועה בעצים ובשיחי קיסוס ודולפינים המתזים סילוני-קצף שטו ליד החוף בין גלי הים, בולעים דגים קטנים ואמבות, ומדינאים ניסו לזכות כרוכ קולות באגורה, ואנשים נטו לעיתים ללמוד מתמטיקה ומוסיקה, ולהרוויח מעט כסף מסחר בשמן-זיתים דרוך בגת, סמיך ודביק, וממישחק הקוביה, קרה עתה משהו ששמו סוקרטס. זרם תודעה, הנפרד מלשון ומגוף, נסתייע בלשון ובגוף, וכוונן עצמו, על-ידי זינוק אמיתי מתחום לתחום, כאוהב חוכמה כעור בלב הלאס, ומרגע זה היה כבר סוקראטס, הודות לאירוע פראי בתודעה ולשגיאה נהדרת בשימוש בלשון".

גבריאיל מוקד ניגש לדמותו של סוקראטס מזווית בלתי-צפויה. הבחירה בסוקראטס כמושא לוואריאציה 'שאלה שעניינה סוקראטס' איננה מיקרית; בעיני רבים סוקראטס הוא מיתוס ודמותו מלווה אותנו מילדות, ואסכולות פילוסופיות שונות מצאו בו מקור ואחיזה במשך הדורות.

מי שקולט ברצינות את הביביוריסם החדש בודק את האימאז' של סוקראטס ואת עמידתו במצבי-לחץ מודרניים, ומתייחס בספקנות לא רק למושג הנפש ולמושג האידיאות במובנם האפלטוני, אלא גם למושג תודעה או אני בלתי-לשוניים ובלתי-גופניים. לפי בעלי תורה זו האדם הוא מין פדראציה גופנית ולשונית מפותחת ואין, איפוא, לדבר על תודעה וחוויה בנפרד מלשון או מגוף. הוואריאציה הנזכרת של ג. מוקד משתלבת במיסגרת הדיון הזה בהציגה את השאלה "מי היה סוקראטס?"; אלא שבניגוד לביביוריסם החדש, אנו למדים ממנה כי סוקראטס הוא אפשרות של מוטאציה חוויתית תודעתית, המכוננת עצמה כאני וכסובייקט, כי בכל עת וזמן תעלה שוב ושוב השאלה — מי אנחנו? ייתכן שעניינינו לנו כאן בהשפעות מהזן-בודיהיזם, המקצין בשאלת מהות האדם ומסיק שאין "אני".

בוואריאציה הסוקראטית של מוקד הסובייקט הינו, איפוא, משהו מוזר שקרה. מבחינה פילוסופית לפנינו סוג של הומאניזם בעל תכונות אוטוריות, השואב מהילכירות שונים בני זמננו, ומנסה לפתח מעין "ניאו-אכזיסטנציאליזם" מפתיע.

ביבליוגרפיה :

1. גבריאיל מוקד, ט'ו ואריאציות (הוצאת מהדיר, 1966)
2. גבריאיל מוקד, קטע קצר (הוצאת מהדיר, 1967)
3. גבריאיל מוקד, 5 ואריאציות, (הוצאת מהדיר, 1971)
4. גבריאיל מוקד, מיבחר ואריאציות, 1976-1959 (הוצאת פפירוס שליד אוניברסיטת ת"א, 1979)
5. עזריאל קאופמן, נסוס בלבוש מודרני: על המשמר, 6.4.1980.
6. מנחם בן, 'אלכימיה עזורת ומזהירה' משא, 11.10.1968.
7. אורציון ברטנא, 'בין ספרות לפילוסופיה': על ה'וואריאציות' של גבריאיל מוקד, ידיעות אחרונות, 18.1.1980.